

Riddarhuset

I en enkel byggnad inne i de trånga gränderna i Gamla Stan, på Prästgatan invid Tyska Kyrkan, höll Ridderskapet och Adeln (som den officiella benämningen fortfarande idag lyder) i början av 1600-talet sina sammanträden. Den ansågs så småningom vara för oansenlig för adelns ställning, och efter flera års diskussioner inköptes 1641 en tomt vid Riddarholmskanalen av rikskanslern Axel Oxenstierna. Där skulle "ett väl och kosteligen byggt hus till Ståndets heder" uppföras.

Den svenska stormaktstidens främsta monument - Riddarhuset - anses vara en av norra Europas vackraste byggnader. Det tillkom under Sveriges historiska glansperiod, i mitten på 1600-talet, då Sverige var en makt att räkna med i Europa och adeln krävde ett representativt palats. Det tog drygt trettio år att färdigställa Riddarhuset, och fyra arkitekter av tre olika nationaliteter har satt sin prägel på palatset.

Den förste arkitekten, fransmannen Simon de la Vallée, hann endast projektera ett magnifikt franskt renässanspalats i tre våningar och med dubbla borggårdar innan han blev nedstucken i en duell av den unge översten Erik Oxenstierna. När de la Vallée dog i november 1642 var endast grunden till huvudbyggnaden färdig, och under de följande fem åren stod byggnadsarbetena stilla på grund av det då pågående kriget med Danmark.

1647 inkallades den tyske byggmästaren och stenhuggaren Heinrich Wilhelm från Hamburg. Han anställdes förmodligen i första hand för att leda det stenhuggeriarbete som Simon de la Vallées projekt krävde, men fick snabbt axla även arkitektens roll. Wilhelm övergav planerna på en bakre borggård, men höll sig för övrigt, utom beträffande fasaddekoren, till Simon de la Vallées ritningar.

Under Wilhelms ledning gick arbetet framåt i rask takt. År 1650 var huvudbyggnadens tegelmurar, klädda med sandstenspilastrar, uppförda. Samma år kunde adeln för första gången tillfälligt samlas i det nya ännu inte färdigställda Riddarhuset inför drottning Kristinas kröningsprocession.

1652 dog Heinrich Wilhelm och idag finns inte mycket kvar av hans nordtyska stenhuggarkonst, med ett undantag: fönsterkonsolernas dramatiska maskaroner som med sina fantastiska ansiktsuttryck visar tydliga spår av nordtysk senrenässans.

Fortfarande ansågs inte kompetenta arkitekter finnas att tillgå inom Sveriges gränser och därför inkallade riddarhusdirektionen ännu en utlänning, holländaren Joost Vingboons. Denne var en stor arkitekt av den palladianska skolan. Han kom från ett land där arkitekturen blomstrade, och hans bror Philipp var en av Hollands ledande arkitekter.

Den effektfulla växlingen mellan tegel och grå huggsten var redan bestämd av Vingboons företrädare, men det är Vingboons som med sin holländska klassicism givit fasaderna deras förnäma klassiska skönhet. Riddarhuset fick under Vingboons tid en tydlig holländsk karaktär med den släta stenfoten, de kraftfulla pilastrarna med korintiska kapitäl samt frukt- och blomsterfestonerna under den övre fönsterraden.

Vingboons lät kalla in ett antal stenhuggare från Holland, vilka bl a fick arbeta med festonerna. Sammanlagt 28 stycken, med omkring åtta olika motiv, är dessa ett typiskt utslag av den klassicistiska barockstil som var rådande vid mitten på 1600-talet. Det går att urskilja meloner, päron, äpplen, plommon och vindruvsklasar i fruktgirlanderna, samt solrosor, rosor och givetvis tulpaner i blomstergirlanderna.

Vingboons råkade emellertid i onåd hos riddarhusdirektionen, och återvände efter endast tre år i Sverige till Holland. Där skapade han sig några år senare ett namn genom uppförandet av Trippenhuis i Amsterdam.

Som ny arkitekt anställdes Jean de la Vallée, son till Simon. Genom sin utbildning var de la Vallée väl förtrogen med den holländska klassicismen och han hade konstnärligt mycket gemensamt med sin föregångare Joost Vingboons.

Jean de la Vallée började med att ändra en detalj i de Vingboonska fasaderna. De strikta fyrkantiga fönstergluggarna under takfrisen, som gav fasaderna en litet allvarlig karaktär, förvandlade den nye arkitekten till eleganta rundfönster omgivna av lagergirlander. Samtidigt påskyndades arbetet med taket och inne i palatset anlades provisoriska trätrappor.

1657 kunde adeln lämna sitt hus vid Tyska kyrkan och installera sig i sitt nya palats.

Till 1660 års riksdag i Göteborg lämnade de la Vallée in ritningar som visade yttertakets, trapphusets och portalernas utformning. Taket är ett av de första exemplen på det i Sverige så omtyckta säteritaket. Det är komponerat med två fall, skilda av en vertikal mellandel; det nedre fallet har en buktande profil. Riddarhuset och dess tak har jämförts vid ett konstfullt snidat skrin med ett mjukt, välvt ciselerat lock! Otvivelaktigt är det så, att Riddarhusets magnifika och unika tak skänker karaktär åt hela byggnaden och ger palatset en särplats i svensk arkitektur.

Jean de la Vallées portaler finns inte längre kvar. Den norra byttes ut 1904, men är en exakt kopia av den tidigare. Den södra portalen var redan 1762 i så dåligt skick att den ersattes av en ny portal i gustaviansk stil ritad av arkitekten Carl Fredrik Adelcrantz. Båda portalerna är krönta med medaljonger med adelns valspråk på latin: "Arte et Marte", vilket ungefär betyder "I kulturens och krigets tjänst", och avser att uttrycka, att adelskap kunde förvärfvas endast genom insatser på det ena eller andra av dessa områden. Valspråket är åskådliggjort med avbildningar av krigsguden Mars och konstens och vetenskapens gudinna Minerva. Tilläggas kan också att valspråket hänvisar till de två kategorier av adeln som fanns i Sverige under stormaktstiden: ämbetsmannaadeln och krigaradeln.

När arbetena på huvudbyggnaden i princip avslutats, tog de la Vallée itu med ritningarna till flyglarna vid den södra fasaden och till två paviljonger i de yttre hörnen av den norra gården. Grunden till flyglarna, lagd av de la Vallées föregångare, ligger fortfarande idag kvar under Riddarhustorget. Några flyglar tillkom dock aldrig. Den hårda ekonomiska verkligheten med kriget mot Danmark på 1670-talet och Karl XI:s reduktion gjorde att planerna fick skrinläggas. Hur storslaget de la Vallée tänkt sig Riddarhuset med flyglar och paviljonger omramade av en balustrad kan ses på de kopparstick som graverades efter de la Vallées ritningar till Erik Dahlberghs Suecia Antiqua. Inte förrän 1762 gav man helt upp tanken på flyglar, och först då fick den södra fasadens ytterpartier sin slutliga utsmyckning.

Riddarhusets norra tomtdel bebyggdes redan på 1680-talet med stallängor av trä. Vid mitten av 1700-talet ersattes de av låga stenbyggda stall ritade av den store rokokarkitekten Carl Hårleman. Dessa revs 1870 då de nuvarande paviljongerna uppfördes. De är ritade av F W Scholander, efter Jean de la Vallées anvisningar till Suecia Antiqua.

De på taket placerade skulpturerna är allegoriska figurer som har nära samband med de latinska sentenser (i det följande återgivna på svenska) som i förgyllda bokstäver löper runt hela takfrisen. Riddarhusdirektionen hade beslutat att statyerna skulle "betyda riddeligh mandom, dygdh och ähra sampt bokeliga konstler och Studier, effter som Ridder- och Adelskap igenom sådant förnämbiligast förwärfwas", och Jean de la Vallée lade stor vikt vid skulpturernas symbolik.

Under barocktiden var allegorier och symboliska liknelser en ytterst vanlig företeelse. Inom all konst användes allegorier flitigt. De talade ett språk till dåtidens människor som få idag har möjlighet att förstå eller sätta sig in i. Därför har figurerna på Riddarhusets tak mist den innebörd de en gång hade, och idag uppfattar vi inte de budskap statyerna ursprungligen förmedlade.

Sydfasadens sentens lyder i översättning "Genom rådighet och vishet, genom mod och segrar, efter förfädernas lysande föredöme" och är åskådliggjord genom den kvinnofigur som står högst uppe på frontespisen. Hon håller en lans i högra handen och en liten Minervabild i den vänstra, och föreställer Nobilitas, Adeln. Hon är omgiven av två dygder; till höger Studium, Fliten, med en bok i handen och en tupp bredvid sig, och till vänster Valor, Tapperheten, med en lagerkrans i ena handen och ett svärd i den andra.

Nordfasadens långa inskription "Klokheten är en helig förmur, som varken sviker eller faller. Genom arbete går vägen till ära. Medborgares ståndaktiga mod ett rikets yppersta stöd" symboliseras av Nobilitas manliga motsvarighet, Honor, Åran, en äldre lagerkrönt man i antik dräkt med riddarkedja om halsen och en lans i handen. På hans ena sida står Prudentia, Klokheten, en kvinna med två ansikten, och på hans andra sida Fortitudo, Styrkan, här som en Herculesfigur i lejonhud.

På den västra kortsidan står "Utan gudomligt bistånd ingen lycklig utgång" och där ovanför är Amor Dei, den kristna Tron, placerad - en kvinnofigur med kors och bibel. På den östra kortsidan finner man ett citat ur en dikt av Horatius "Det är ljuvt och ärofullt att dö för fosterlandet", illustrerat av Amor Patriae, Fosterlandskärleken, en ung krigare med ett gyllene svärd. Enligt de la Vallée skulle de båda gavelfiguren representera de "dygder för huilkas Defentions skull, en Riddersman borde ofra lif och blod".

Även skorstenarna har fått symboliska innebörder. De två mittskorstenarna är utformade som antika offeraltare och de fyra pyramidformade hörnskorstenarna är dekorerade med allehanda krigiska attribut och krönta med exploderande kanonkulor.

Den staty av Gustav Vasa som står framför Riddarhuset, vänd mot Riddarhustorget, var den första offentliga staty som restes i Sverige. Statyn modellerades av den franske bildhuggaren P H l'Archevéque. Metall till gjutningen fick man från de gamla kanoner, som blivit erövrade i Karl XII:s krig. Den latinska inskriptionen lyder i översättning: "Åt Gustav Eriksson. Från ädel Medborgare, den bäste Konung, Fäderneslandets, Frihetens, Religionens hämnande beskyddare. Efter tvenne sekler ägnad av Ridderskapet och Adeln år 1773." Statyn placerades mitt på Riddarhustorget, dit adelns tomt då sträckte sig, men i samband med en försäljning av delar av riddarhustomten, flyttades statyn 1916 till sin nuvarande plats.

Som en sentida hedersbetygelse till den store statsmannen och den främste initiativtagaren till Riddarhusets byggande restes 1890 i trädgården på norra sidan av Riddarhuset en staty av rikskanslern Axel Oxenstierna utförd av John Börjesson.

Interiören

Riddarhusets nedre hall domineras av Jean de la Vallées magnifika dubbeltrappa. Trappan kan förefalla överproportionerad i förhållande till palatsets övriga mått, men detta förklaras av att den uppfördes vid en tid, då man fortfarande trodde att de flyglar som projekterats för att sammanbyggas med huvudbyggnaden skulle bli verklighet. Trappan uppfördes 1664-1668 och stenhuggeriarbetet leddes av byggmästaren Hans Thanner. Till riksdagen 1668 kunde adeln för första gången med, som det sägs, stor förtjusning och utan trängsel tåga upp till stora riddarhussalen utmed den elegant skulpterade balustraden i mörkbrun sandsten. Ett samtida citat säger att "Trappan, som här bygd är, förmodar man skall vara så skiön, som den eij så lät annorstädes finnas skall, men så skall ingen troo, hvadh för penningar densamma ochså kostar".

Den nedre hallen inreddes samtidigt med trappan. De fyra nischerna med inskriftstavlur under var avsedda för statyer, men några sådana placerades aldrig där och än idag är inskriftstavlorna tomma. Metallkronorna i taket är moderna kopior efter en 1600-talskrona i Kristine kyrka i Falun.

Trappan leder upp till den övre hallen, som inte gjordes i ordning förrän omkring hundra år senare då den fick sitt nuvarande utseende med joniska pilastrar av arkitekten Hårleman. Han efterträddes som riddarhusarkitekt 1753 av Carl Johan Cronstedt. Denne har inte lämnat några större spår efter sig, förutom de gallergrindar i vacker rokoko som finns i bägge trappuppgångarna. Lyktorna på trappans fyra hörnpelare är repliker från 1765 av Bouchardons eleganta lyktor i Stockholms Slotts trapphus. Den stora målningen, Tåget över Bält, är utförd 1912 av Gustaf Cederström. Den föreställer kung Karl X Gustaf till häst och bredvid honom Erik Dahlbergh, som visar vägen över Stora Bälts is i Danmark. Avsikten, som dock aldrig fullföljdes, var att en målning med ett annat heroiserande motiv ur svensk historia skulle sättas upp på motstående vägg.

I övervåningens östra del ligger Riddarhusets kanslivåning. Denna del var från början ämnad till bröllopsal, men användes aldrig så. Åren 1739-1764 uppläts lokalerna till Vetenskapsakademien, och då fanns där både ett litet laboratorium och en amfiteater. Ett av rummen, det s k Blå Rummet, inreddes 1930 av arkitekten I G Clason och hans son G Clason för att bl a inhysa konsul Hjalmar Wicanders berömda samling av vapenporslin som skänkts till Riddarhuset året innan. Detta är en av de största samlingarna i landet av ostindiskt porslin med svenska adliga ätters vapen. Den innehåller 308 pjäser med 175 olika vapen. I fyra

vittrinskåp finns även en betydande sigillstampsamling. På rokokobordet mitt i rummet ligger de två lantmarskalkstavarna i silver. Den äldre staven, krönt med en förgylld pinjeknopp, är gjord 1643 av guldsmeden Herman Kopman. Den andra staven blev färdig 1727. Mästaren är okänd, men förmodligen från Frankrike. Den ciselerade förgyllda knoppen har latinska inskriptioner och är krönt av en lilafärgad glasknopp, en ametistimitation. Lantmarskalkstaven var en ceremoniell stav som skulle symbolisera lantmarskalkens värdighet. Över dörrarna i rummet sitter infällda porträtt av Ebba Brahe, Gustav II Adolfs ungdomskärlek, och hennes son, Magnus Gabriel De la Gardie.

Mittemot kansliet ligger riddarhussalen. Denna användes från 1668 till 1866 för adelns riksdagssammanträden. Det var redan från början klart, att de adliga ätternas vapensköldar skulle hänga på väggarna i denna sal, på samma sätt som de hade gjort i den gamla riddarhussalen på Prästgatan. Varje ätt fick bekosta sitt eget vapen, som målades på kopparplåt och sattes upp på de vitlimmade väggarna. Idag är väggarna beklädda med omkring 2.320 vapensköldar. De är hängda efter rang och nummerordning. På vapenskölden anges ättens namn och nummer, tidpunkten för adlandet och tidpunkten för introduktionen på Riddarhuset. De äldsta ätterna har i regel de lägsta numren. De grevliga ätternas sköldar hänger längst bort, i den västra delen av salen, på ömse sidor om Gustav II Adolfs byst. De friherrliga ätternas sköldar omger de grevliga på fondväggen och hänger även på några av de första av de bortre sidoväggarnas fält. På övriga väggar och även i trappan ned till lantmarskalkkvåningen hänger de adliga ätternas sköldar.

Den grevliga ätten nr 1, Brahe, är idag utdöd liksom flera andra av de i svensk historia så välkända fräsenamnen, som till exempel Sture och Tre Rosor. Den äldsta nu levande grevliga ätten nr 2, Lewenhaupt, har en magnifik sköld, krönt med åtta hjälmar. Nr 3, De la Gardie, härstammar från Sydfrankrike och kom till Sverige på 1560-talet efter det att den svenske anfadern, Pontus de la Gardie, kommit i svensk krigstjänst och så småningom avancerat till generalfältherre. Den grevliga ätten nr 4, Oxenstierna af Södermöre, vars historiskt mest kände medlem var rikskanslern Axel Oxenstierna, dog ut 1706. Den grevliga ätten nr 6, af Wasaborg, är väl inte lika känd, men väl värd att nämna. Greve Gustaf Gustafsson af Wasaborg var son till Gustav II Adolf och en köpmannadotter från Göteborg, Margareta Cabiljau. Vapnet bär i hjärtskölden den kungliga Vasakärven, belagd med en röd s k bastardsträng, och i två av de fyra fälten krönte fiskar - en hänsyftning på moderns namn!

Den äldsta nu levande friherrliga ätten är nr 3 Gyllenstierna af Lundholm. Dess vapensköld hänger i sektion IV.

De äldsta lågadliga familjernas vapen hänger i sektion X. Nr 13, Natt och Dag, är den äldsta, dokumentariskt belagda svenska ätten, känd sedan 1280. Nr 1 innehas dock av ätten Lilliehöök af Fårdala. De äldsta vapensköldarna är vanligen enkla, oftast endast innehållande en bild eller symbol. Många av dessa vapen är s k talande vapen, d v s bilden på vapenskölden anger namnet. Exempel på detta är Trolle - ett troll, Bååth - en båt, Gyllenkrok - tre gyllene krokar, Stöltenhielm - ett träben (stamfadern Per Larsson, som deltog i trettioåriga kriget, där han vid belägringen av Landsberg förlorade sitt ena ben fick, då han adlades, sitt namn och vapen efter det träben han hade.) Tandefelt - tre tänder och tre kanonkulor (stamfadern Arvid Henriksson, som likaledes deltog i ovannämnda krig, fick i slaget vid Leipzig tre tänder bortskjutna, och blev i slaget vid Lützen ytterligare en gång illa skjuten i munnen. Hans adliga namn samt bilden på hans vapen fick illustrera de händelser som ledde till hans adlande.)

Sköldarna ger också belägg för att den svenska adeln har betydande europeiska inslag. Många släkter har en stark anknytning till Finland, som fram till 1809 var en del av Sverige. Åtskilliga har baltisk, tysk eller rysk bakgrund. På 1600-talet inflyttade flera skotska släkter till Sverige, då skotska officerare slogs på den svenska sidan i trettioåriga kriget.

Takets väldiga plafondmålning utfördes 1670-1675 av hovmålaren David Klöcker Ehrenstrahl. Denna målning anses vara ett av Ehrenstrahls bästa verk, och är i hela sin komposition, både till form och innehåll, ett förkroppsligande av allt vad barocken innebar av överdåd och storvulnhet. Dess förebild är Pietro da Cortonas magnifika takmålning i Palazzo Barberini i Rom. Riddarhusets tak är tänkt som ett spegelvalv som öppnar sig upp mot

himmeln och visar åskådaren på golvet den himmelska scenen. Det var ingen lätt sak att lösa detta ur perspektivisk synpunkt, men Ehrenstrahl har klarat uppgiften på ett skickligt sätt.

Målningen innebär ett förhålligande av stormakten Sverige, och domineras av Svea tronande på ett moln med spira i handen och krona på hjässan. Över henne svävar de tre gracerna med riksvapnets tre kronor. Runt omkring myllrar det av allegoriska figurer. Fama, Ryktet, basunerar ut Sveriges ära över jorden, Eterna, Evigheten håller upp odödlighetens stjärnekrona, och utströdda här och var på målningen tumlar små rosiga putti bland molnen.

Under hela karolinertiden var Riddarhuset mycket enkelt inrett. Omkring 1675 avslutades byggnads- och inredningsarbetena och en bister tid för Sverige följde. Det stora danska kriget, reduktionen och Karl XII:s krig omöjliggjorde allt slags överdåd. År 1720 beslöt dock adeln att arbetena på Riddarhuset skulle återupptas. Arkitekten Göran Joshua Adelcrantz fick i uppdrag att göra en ram kring Ehrenstrahls plafondmålning. Efter hans ritningar gjordes också den stora taklisten, ornamenten över fönstren samt de två inskriftstavlorna på vardera kortsidan. Adelcrantz ritade även en amfiteater med fast bänkinredning. Denna, som bl a utfördes av snickaren Elias Haupt (den store möbelmästaren Georgs far), är idag tyvärr borta. Den nuvarande bänkinredningen tillkom på 1850-talet.

Riddarhusets utan tvekan dyrbaraste möbel står på podiet framför bysten av Gustav II Adolf. Det är den skulpterade elfenbensstolen, den s k lantmarskalkstolen. Den är nordtysk till sin karaktär, och har daterats till ca 1625. Slåarna mellan benen bildas av ebenholtslister med infattade figurframställningar; på utsidan scener ur Samuelsböckerna, på insidan jaktscener. Denna stol skänktes år 1823 till Riddarhuset av kammarherren Johan Fredrik von Schinkel. Han hade fått den i gåva av antikvitetsamlaren Johan Pfeiffer, som, i sin tur, någon gång under Gustav III:s tid, köpt den på en auktion på Kungliga Husgerådskammaren. Stolen hamnade hos Kungliga Husgerådskammaren redan 1641, men hur den kom dit är oklart. Man tror, att den var en gåva till drottning Kristina från Hansastaden Lübeck, som ju Sverige på den tiden hade starka handelsrelationer med.

Trappan mellan de svarvade barriärerna framför podiet i riddarhussalen leder ned till de s k sekreta utskottsrummen. Denna västra del av nedervåningen användes som sammanträdeslokal för det mäktiga sekreta utskottet, som var ett koncentrat av de fyra riksdagsstånden och bestod av 50 adelsmän, 25 präster och 25 borgare; bönderna var uteslutna. Man vet ytterst litet om hur inredningen i dessa rum ursprungligen såg ut. En grundlig renovering utfördes 1911-1913 då våningen fick sitt nuvarande utseende efter ritningar av arkitekten I G Clason.

Trappan, med sitt rikt skulpterade räcke, mynnar i entrérummet, som är inrett i svensk 1600-talsstil. Porträtten infällda i väggarna är moderna kopior av fyra svenska stormän som alla, på ett eller annat sätt, är intimt förknippade med kung Gustav II Adolf och hans tid. Vid fönsterväggen står ett vitrinskåp med en samling vapenporcelain, skänkt till Riddarhuset år 1920 av riddarhussekreteraren J M Stuart, och i ett annat mindre skåp visas en samling små kuriosaföremål. Den övriga möbleringen utgörs bl a av högryggade fåtöljer av svensk 1600-talstyp.

Entrérummet gränsar till lantmarskalksalen, som har fått sitt namn efter de porträtt som sitter infällda i väggarna. Vid riksdagen 1766 beslöt adeln att anlägga ett galleri av lantmarskalkporträtt. Man var vid denna tid mycket intresserad av Riddarhusets inredningar, och man ville också med raden av imponerande porträtt stärka ståndets självkänsla.

År 1778 skrevs kontrakt med hovmålaren Lorenz Pasch d y. Han fick i uppdrag att kopiera originalporträtt av äldre lantmarskalkar. Pasch avslutade inte detta uppdrag förrän år 1805, och under denna tid tillkom även originalporträtt av både Pasch och andra konstnärer. Porträtten sattes upp i salen allt efter det att de blev färdiga. På dessa väggar finner man nu många av de mest framträdande personligheterna i svensk historia. Till höger om dörren sitter porträttet av frihetstidens störste statsman, den mäktige mössledaren greve Arvid Bernhard Horn, tre gånger lantmarskalk. På kortväggen bredvid, till vänster om den öppna spisen, återfinns hans efterträdare i det stora maktspelet, hattledaren och grandseigneuren greve Carl Gustav Tessin. Den tredje store lantmarskalken under 1700-talet var den kallblodige och

skicklige politikern Axel von Fersen d ä, vars porträtt hänger till vänster på den långa fönsterväggen.

Det rika stucktaket, ekpanelen och den stora öppna spisen är utförda 1911-1913 i fransk barockstil. Arte et Marte ovanför spisen symboliseras av krigsguden Mars och konstens och vetenskapens gudinna Minerva, som båda även återfinns i takets dekorativa utsmyckning. Detta rum används idag för festligheter av skilda slag t ex släktmöten och bröllop.

Lilla salongen är inredd och möblerad i 1700-talsstil med väggboisering i vitt och guld. Möblerna är dels skänkta, dels köpta. I väggarna är porträtt av 1800-talets lantmarskalkar infällda. De är utförda av flera olika porträttörer, bl a C F von Breda och Per Krafft d y.

Den östra delen av nedervåningen visas inte för turister. Den genomgick en grundlig restaurering 1992. De fyra salongerna används som sällskapsutrymmen vid större sammankomster. Där finns en del av de möbler och konstverk som donerats till Ridarhuset under århundradenas lopp, bl a en vacker samling porträtt.